

Recenzje

Aneta M. Sokół

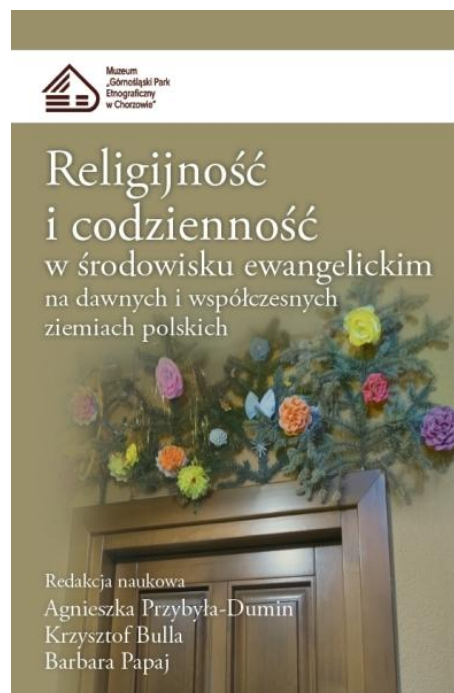
Religijność i codzienność w środowisku ewangelickim na dawnych i współczesnych ziemiach polskich, red. naukowa Agnieszka Przybyła-Dumin, Krzysztof Bulla, Barbara Papaj, Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, Chorzów 2019, ss. 175 (Monografie i Materiały Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, t. 14).

Ostatnie lata przyniosły szereg nowych opracowań dotyczących protestanckiej przeszłości ziem polskich. Szczególne zainteresowanie tą tematyką uwidoczniło się w publikacjach wydanych z okazji 500-lecie Reformacji. W jubileuszowym 2017 roku ukazało się wiele pozycji poświęconych reformacyjnym zagadnieniom, odbywały się konferencje dotyczące protestanckich tradycji, a także ewangelickiego wkład w rozwój polskiej kultury, piśmiennictwa czy nauki¹. Trwałym śladem po rocznicowych wydarzeniach nawiązujących do wystąpienia Lutera przeciwko odpustom są publikacje ukazujące dorobek konferencji, sesji oraz innego rodzaju spotkań zorganizowanych w Roku Reformacji².

Pośród pokonferencyjnych rocznicowych opracowań warta jest odnotowania książka wydana przez Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, pokłosie konferencji zorganizowanej w chorzowskim Muzeum w ramach szczególnie uroczystości upamiętnionego na Śląsku 500-lecia. Opublikowany zbiór referatów kieruje uwagę czytelników na różne aspekty ewangelickiej obyczajowości ukazując specyfikę grupy religijnej dosyć licznej w dawnej Rzeczypospolitej, dominującej w niektórych miastach czy miasteczkach przyłączonych do odrodzonego państwa polskiego, zdziesiątkowanej w wyniku powojennych przetasowań terytorialnych oraz politycznych. To publikacja przypominająca o bogactwie protestanckich tradycji na ziemiach polskich, w aspekcie różnorodności dorobku wspólnot wyznawców z różnych części kraju, w tym ziem śląskich.

W wydanej w 2019 r. publikacji wypowiadają się muzealnicy z Chorzowa, Muzeum Śląskiego, przedstawiciele placówek muzealnych z Sosnowca, Pucka oraz Torunia; pokonferencyjny tom uzupełniają także wypowiedzi wykładowców akademickich. Książka może zaciekać regionalistów, pasjonatów tematyki protestanckiej, a także wszystkich zainteresowanych odkrywaniem wielowyznaniowej przeszłości ziem polskich, w wielu jej wymiarach i aspektach.

Pierwszy artykuł zamieszczony w pokonferencyjnym opracowaniu autorstwa dr Edelgardy M. Foltyn i dr. Eugeniusza Foltyna poświęcony został odległej aczkolwiek niezapomnianej wśród ewangelików tradycji organizowania potajemnym nabożeństw w okresie kontrreformacji, wśród zakazów i restrykcji nakładanych na zwolenników nauk Lutera („Chwałąc Boga w ukryciu... Społeczność ewangelicka wobec kontrreformacji. Miejsca tajnych nabożeństw w południowo-wschodniej części Górnego Śląska i południowo-zachodniej Małopolsce (refleksja archeologiczno-historyczna)”). Tajne nabożeństwa odprawiane z reguły przez wędrownych kaznodziejów odbywały się szczególnie na Śląsku Cieszyńskim, gdzie po czasach rozkwitu

¹ A. M. Sokół, *Książka ewangelicka w 2017 roku. Publikacje wydane w Roku Reformacji wraz z zestawieniem bibliograficznym*, Polskie Towarzystwo Ewangelickie, https://www.ptew.org.pl/wp-content/uploads/2018/10/sokol_książka-2017.pdf [dostęp 24.08.2020]; *Świętowanie [Roku Reformacji]*, „Kalendarz Ewangelicki” 2018, s. 116-123; W. Brylla, *Luter.pl. Obchody 500-lecia reformacji w zwierciadle polityki, mediów oraz nauki*, [w:] *Reformacja protestancka 1517 roku. Spory o dziedzictwo*. Red. C. Lipiński i W. Brylla, Zielona Góra 2018, (Materiały z konferencji naukowej „Reformacja – spór o dziedzictwo: retrospektywa, rewizja, redefinicja”, 13-15 października 2017 r., Zielona Góra), s. 291-316.

² Zob. także: A. M. Sokół, *Bibliografia ewangelicka za lata 2018-2019*, strona Polskie Towarzystwo Ewangelickie, https://www.ptew.org.pl/wp-content/uploads/2020/01/bibliografia_ewangelicka_2018-2019.pdf [dostęp 24.08.2020].

Reformacji nastał okres niesprzyjający dla protestantów, ponownie zmieniający religijny wizerunek ziemi cieszyńskiej. Jak zaznaczają autorzy pierwszego artykułu, wprowadzane ograniczenia naturalną kolejną rzeczą prowadziły do reakcji obronnej, do różnych form ochrony własnej wiary, w efekcie czego na terenach objętych zakazem zaczęły powstawać tzw. leśne kościoły, miejsca zlokalizowane w trudno dostępnych górskich ustroniach, aczkolwiek dobrze znanych samym „zainteresowanym”. Do dzisiaj zachowały się miejsca tajnych luterzańskich nabożeństw m.in. na Równicy w Ustroniu, w Brennej czy w Wiśle.

Badacze, którzy zajęli się tym tematem, przedstawiają dostępną wiedzę o leśnych kościołach, zawartą w źródłach, materiałach, publikacjach poświęconych dziejom parafialnym. Wizerunek leśnych kościołów został uzupełniony o własne badania terenowe autorów, co wzbogaca spostrzeżenia i wnioski dotyczące tych specyficznych miejsc kultu usytuowanych w górach beskidzkich, ale także na sąsiadujących terenach. Czytelnicy mają okazję dowiedzieć się, jak funkcjonowały „leśne kościoły”, jak organizowano leśne nabożeństwa, jakie restrykcje czekały na uczestników tych potajemnych spotkań religijnych. Zaprezentowane zostało, w jaki sposób wyznaczana była przestrzeń świątynną przy użyciu naturalnych obiektów, takich jak kamienie ołtarzowe, skalne ambony, stoki czy głązy. Tekst uzupełniają ponadto fotografie pokazujące obecny stan leśnych kościołów, trudno rozpoznawalnych ze względu na naturalne zmiany przyrodnicze. Jak dowodzi jednak przedstawiony wywód, pozostałości po leśnych kościołach mogą być pomocne w odkrywaniu konfesyjnej przeszłości świadcząc o zakresie praktyk religijnych cieszyńskich czy małopolskich wiernych w czasach zakazów. Warto dodać, że wyrazem współczesnej pamięci o leśnych kościołach są luterzańskie nabożeństwa organizowane corocznie w tych miejscach.

Kolejny artykuł przenosi nas na drugi kraniec Polski przypominając mało znaną przeszłość Półwyspu Helskiego, niegdyś zamieszkałego niemal wyłącznie przez niemieckojęzycznych ewangelików. „Hel – dawna ewangelicka enklawa wśród rybackich osad kaszubskiego wybrzeża” – to wieloaspektowe spojrzenie na historię półwyspu, jego mieszkańców, obyczaje, konfesyjną specyfikę kształtowaną w tym miejscu przez stulecia. Mirosław Kuklik (Muzeum Ziemi Puckiej im. Floriana Ceynowy) rozpoczyna od pokazania, w jaki sposób helska osada stała się luterńska, w tym zdominowana przez niemieckich wiernych. Hel podlegał miastu Gdańsk, które niemal zaraz po wystąpieniu Lutra zaprowadziło w swoich murach nowe wyznanie, ugruntowując jego wpływ także na podległych swojej władzy terenach. Przypomniany został podstawowy dokument, który regulował życie religijne, społeczne, a także obyczajowe na ewangelickim Helu; nowelizowany z upływem czasu wilkierz określał obowiązki wyznawców w duchu przyjętych zasad wiary, z uwzględnieniem m.in. zasad zawierania małżeństwa, organizacji szkół czy uczestnictwa w nabożeństwach oraz innych formach życia religijnego. W tej opowieści o helskich ewangelikach poznajemy wiele ciekawostek z życia wspólnoty, podkreślona została głęboka religijność wiernych, przywiązanie do tradycji przekazywanych z pokolenia na pokolenie, związanych również ze specyfiką rybackiego czy żeglarskiego trybu życia mieszkańców półwyspu. W sposób szczególny pokazana została ceremonia zawierania małżeństwa wraz z towarzyszącymi jej zwyczajami weselnymi. Dyrektor Muzeum puckiego przedstawił wizerunek ewangelickiej społeczności przez długi czas odizolowanej od reszty świata, przestrzegającej obyczajowych reguł opartych na konfesyjnych filarach i wartościach. Dalszy bieg historii doprowadził do zaniku tego mikroświata; dzieje helskich ewangelików doprowadzone zostały w artykule do momentu ich usunięcia z miejsca swego zamieszkania, w cieniu polsko-niemieckich konfliktów narodowościowych.

Ewangelickiej obyczajowości pielęgnowanej na Śląsku Cieszyńskim dotyczy kolejna wypowiedź zawarta w pokonferencyjnej publikacji. Krystyna Pieronkiewicz-Pieczko z Muzeum Śląskiego w Katowicach przedstawia tradycyjne ewangelickie zwyczaje zachowane na ziemi cieszyńskiej („O dorocznym świętowaniu w ewangelickich rodzinach Śląska Cieszyńskiego”). Autorka przypomniała, że ewangelicy nie uznają tradycyjnych form pobożności ludowej, kultu świętych, pielgrzymek oraz innych elementów religijności powszechnie uznawanych w środowisku katolickim. „*Uproszczone, skromne, a nawet surowe zwyczaje ewangelickie*” zostały zaprezentowane na planie roku kościelnego obejmującego w Kościele luterzańskim dwa półrocza – półrocze Pana i półrocze Kościoła. Omawiane są tradycje adwentowe, bożonarodzeniowe, wielkanocne, a także uroczyste obchodzone pamiątki założenia kościołów ewangelickich oraz inne charakterystyczne dla wiernych cieszyńskich okazje do świętowania, w gronie rodzinnym, parafialnym, wspólnotowym. Znawczynie tematu podkreśla, że zwyczaje ewangelickie obliczone są przede wszystkim na przeżycie duchowe, wewnętrzne, ale nie są równocześnie pozbawione elementów magicznych, powiązań z przyrodą czy cyklem prac rolniczych. Autorka pokazała specyfikę, jak i bogactwo zwyczajów

pielęgowanych w regionie cieszyńskim przez wspólnotę wyznawców, najliczniejszą wspólnotę luterańską w kraju³.

Kolejna autorka przedstawia, jak doszło do utworzenia Olenderskiego Parku Etnograficznego w Wielkiej Nieszawce, chroniącego tradycje budownicze dawnych wspólnot protestanckich z terenów byłej Rzeczypospolitej. Ewa Tyczyńska (Muzeum Etnograficzne im. Marii Znamierowskiej-Prufferowej w Toruniu) rozpoczyna od ukazania odmienności budownictwa zapoczątkowanego na ziemiach polskich przez mennonitów⁴, a kontynuowanego przez niemieckich ewangelików przybywających nad Wisłę w kolejnych stuleciach. To specyficzna umiejętność budowania osad na nieprzyjaznych, podmokłych terenach wyróżniała kolonistów objętych prawem olenderskim, którzy pozostawili swój trwały ślad w polskim krajobrazie kulturowym (zwłaszcza na Żuławach Wiślanych). Jak dowodzi autorka, pomysł uchronienia przed całkowitym zniszczeniem przetrwałych zabudowań olenderskich od dawna towarzyszył muzealnikom pozostając jednak w sferze planów niezrealizowanych. Muzeum obejmujące dawną osadę olenderską ostatecznie powstało w latach 2012-2015 w Nieszawce Wielkiej, obejmując przeniesione z innych miejsc obiekty prezentowane zwiedzającym.

Dwa artykuły w pokonferencyjnym opracowaniu zostały poświęcone protestanckiemu wkładowi w rozwój miast polskich. Dr Agnieszka Pobratyn (Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie) omawia wybrane aspekty ewangelickiej obecności w dziejach Częstochowy („Wkład społeczności ewangelickiej w życie kulturalne Częstochowy”). Miasto kojarzone przede wszystkim z rzymskokatolickim kultem maryjnym w przeszłości było miastem wielokulturowym i wielowyznaniowym. Ewangelicy nie stanowili wprawdzie zbyt licznej grupy na tle częstochowskich mieszkańców, niemniej angażowali się w rozwój miasta, współtworzyli jego przemysł, kulturę, dobrobyt. Autorka koncentruje swoją uwagę na ewangelickich inicjatywach kulturalnych wpisujących się dzieje Częstochowy, przypomniana została m.in. postać Adolfa Gustawa Franke, budowniczego teatru letniego w Częstochowie, jak również pomysłodawcy innych przedsięwzięć kulturalnych w latach międzywojennych. Podkreślane jest, że ewangelickie przedsięwzięcia służyły wszystkim mieszkańcom miasta, bez względu na wyznanie. W szkicowym omówieniu tego tematu dr Agnieszka Pobratyn prezentuje aktywność kulturalną częstochowskiej parafii ewangelicko-augsburska po dzień obecny, wraz z ożywieniem parafialnej działalności w latach 90. XX w., obejmującej koncerty, wystawy, konferencje po spotkaniach ekumeniczne.

Zasłużonych sosnowieckich ewangelików przedstawia Anna Makarska z Pałacu Schoena. Muzeum w Sosnowcu. Badaczka zaprezentowała czytelnikom gospodarczą aktywność najbardziej znaczących dla miasta niemieckich rodzin protestanckich Schönów i Dietlów, także ich zaangażowanie społeczne, dobroczynne, opiekuńcze („Rola protestanckich przemysłowców z rodzin Schönów i Dietlów w rozwoju Sosnowca”). Obie rodziny współtworzyły sosnowiecki przemysł włókienniczy, od jego XIX-wiecznych początków poprzez okres prosperity po powojenny kres ewangelickiej aktywności na terenie miasta. Przypomniane zostały inicjatywy społeczne Schönów i Dietlów, którzy zabiegali o nadanie praw miejskich miastu, organizowali szkoły na terenie Sosnowca, wspomagali budowę miejscowych kościołów i cmentarzy, w tym nie tylko ewangelickich. Poznajemy działalność charytatywną przedstawicieli i przedstawicielek obu rodzin, organizowaną na rzecz robotników, sierot czy pokrzywdzonych w czasie wojny. W artykule przedstawione zostały również szczególne obiekty budowlane, które pozostały po ewangelickich rodzinach, w tym sosnowieckie pałace, rezydencje oraz specjalnie zaprojektowane osiedla robotnicze.

Ostatni z zamieszczonych artykułów dotyczy działalności wydawniczej polskich ewangelików mieszkających w Czechach, na zaolziańskiej części Śląska Cieszyńskiego. W powszechnym odbiorze ta część historii cieszyńskiego ewangelicyzmu jest raczej mało znana – po niekorzystnych dla państwa polskiego decyzjach terytorialnych na przyłączonym w 1920 r. do Czechosłowacji tzw. Zaolziu pozostało kilkadziesiąt tysięcy polskich ewangelików, którzy do dzisiaj starają się tam pielęgnować konfesyjne wartości, a także

³ W 2017 r. w Muzeum Śląskim z okazji 500-lecia Reformacji miała miejsce jubileuszowa wystawa ukazująca kulturowe, historyczne oraz obyczajowe dziedzictwo śląskich ewangelików, w tym szczególnie przetrwałe na Śląsku Cieszyńskim (*Wszystko osiąga się przez nadzieję...* [Informator dotyczący wystawy wydany przez Muzeum Śląskie]. Kuratorzy wystawy: Henryka Olszewska-Jarema, Ada Grzelewska, Jan Sasor, Krystyna Pieronkiewicz-Pieczka, Joanna Szeligowska-Farquahr.

⁴ Mennonici to wspólnota protestancka wywodząca się z anabaptyzmu, której nazwa pochodzi od nazwiska założyciela (Menno Simonsa (1496-1561)). Na mocy tolerancji religijnej panującej w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej menonici przybywali na ziemie polskie osiedlając się w dolinie Wisły, zajmowali się regulowaniem brzegów rzek oraz osuszaniem bagien dostosowując do tych warunków wznoszone domy i budynki gospodarcze. Po zakończeniu II wojny światowej nielicznie przetrwali menonici zostali uznani za Niemców i wysiedleni z Polski.

polski język i kulturę, pomimo trudnień oraz asymilacji polskojęzycznej ludności w czeskim społeczeństwie. Tematem ewangelickiej aktywności wydawniczej na Zaolziu zajął się prof. Zdzisław Gębołyś (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszcy) przedstawiając temat na tle historycznym, politycznym, z uwzględnieniem analizy bibliologicznej zebranego dorobku („Działalność wydawnicza ewangelików polskich na Zaolziu w latach 1945-2016 w historycznym, bibliologicznym, demograficznym i politycznym naświetleniu”).

Prezentacja zaolziańskiej działalności wydawniczej została przedstawiona „w szerokich ramach chronologicznych” sięgających początków Reformacji na Śląsku Cieszyńskim, co pomoże lepiej zrozumieć podjęte zagadnienie, co pokazuje również ciągłość cieszyńskich tradycji wydawniczych obejmujących także Zaolzie. Właściwy temat pokazany zatem został w świetle dziejów cieszyńskiego luteranizmu – od jego XVI-wiecznego tryumfu pod władzą książęcą, poprzez czasy ograniczania wolności religijnych, po rozdzielenie cieszyńskich wiernych granicą Olzy, po powojenne funkcjonowanie Kościołów w państwach socjalistycznych. Podkreślona została rola, jaką książka religijna odgrywała w tradycji luteranckiej, w tym w dziejach cieszyńskich wyznawców będąc szczególnie ważnym filarem trwania konfesji na tych terenach. Przedstawione zostały tytuły książek ukazujących się zależnie od możliwości wydawniczych, ograniczeń narzucanych ewangelikom przez władze państwowe, aktywności samej wspólnoty oraz zapotrzebowania na publikacje religijne. Autor zwraca również uwagę na znaczenie czasopism ewangelickich cieszących się dużą popularnością wśród cieszyńskich wiernych, w tym także wśród zaolziańskich wyznawców niemal w każdym czasie (m.in. „Kalendarz Ewangelicki”).

Działalność wydawnicza polskich ewangelików na Zaolziu przedstawiona została chronologicznie, z podziałem na wyszczególnione okresy historyczne. Każdy z okresów został oceniony, w tym zwłaszcza wnikliwym ocenom poddane zostały czasy najnowsze (po 1989 r.), które w byłych państwach socjalistycznych otworzyły przed Kościołami nowe możliwości uczestnictwa w życiu publicznym, w tym także w zakresie prowadzenia działalności wydawniczej. Autor stara się tym samym odpowiedzieć na pytania: w jaki sposób polska mniejszość wyznaniowa odnalazła się w tych zdawałoby się korzystnych uwarunkowaniach? Czy zaolziańscy ewangelicy wykorzystali nowe możliwości? Jaki wygląda najnowszy dorobek wydawniczy zaolziańskich wiernych? Uzupełnieniem jest bibliografia druków ewangelickich wydanych na Zaolziu w latach 1945-2016, obejmująca książki i czasopisma, w tym także pozycje dwujęzyczne polsko-czeskie. Profesor Gębołyś podkreśla w zakończeniu, że podjęty temat w dalszym ciągu czeka na swoich badaczy, na szersze ujęcie tych zagadnień.

Prezentowana publikacja ukazuje różne aspekty ewangelickiej codzienności – od praktyk religijnych, poprzez tradycje obyczajowe, kulturowe po społeczne, wydawnicze czy związane z budownictwem. Zaprezentowane zostały wspólnoty wyznawców oddalone od siebie w czasie, obecne na terenach polskich od Helu po Śląsk Cieszyński. Przypomniany został ewangelicki wkład w rozwój miast polskich, ze szczególnym uwzględnieniem sosnowieckich ewangelickich rodzin zasłużonych dla rozwoju miasta, dzięki którym stało się ono jednym z ważniejszych ośrodków przemysłu włókienniczego na ziemiach polskich. W zebranych wypowiedziach nie zabrakło odniesień do współczesnego wizerunku luteranckiej diaspory pielęgnującej swoje tradycje wyznaniowe także poza granicami Polski.

Książka wydana została pod redakcją naukową dr Agnieszki Przybyły-Dumin, Krzysztofa Bulli i Barbary Papaj. Jest to kolejna część monograficznej serii publikowanej przez Muzeum „Górnośląski Park Etnograficzny w Chorzowie”, prezentującej istotne zagadnienia z dziejów Śląska. Przy artykułach figuruje bibliografia wykorzystanej literatury, a także streszczenia w języku angielskim. Teksty wzbogacają czarno-białe ilustracje. Jest to zbiór artykułów naukowych obejmujących refleksją badawczą także ziemie śląskie, przypominający o protestantyzmie tego regionu z okazji obchodów rocznicy Reformacji.

Książkę można nabyć na stronie internetowej wydawcy pod adresem: <http://muzeumgpe-chorzow.pl/pl/produkt/5489/>.